

У. С. Пуцік,
кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры славянскай гісторыі
і метадалогіі гістарычнай навукі БДПУ

ДЗЕЙНАСЦЬ ЗЕМЛЕЎЛАДКАБАЛЬНЫХ КАМІСІЙ ПА РАЗВЯР- СТАННІ ЗЯМЕЛЬНЫХ УГОДДЗЯЎ У БЕЛАРУСІ (1906-1916 гг.)

Сялянская рэформа 1861 г. змяніла ўклад сельскага жыцця. Яна была вельмі шырокая па аб'ёме і складаная, каб давесці яе для кожнага селяніна паасобку. Таму распрацоўшчыкі абмежаваліся прызнаннем існаваўшых раней парадкаў землекарыстання. Яны не разглядалі пытання аб перавагах асабістага або грамадскага валодання, аднак устанавілі канчатковую мэту - «выкуп зямлі ва ўласнасць». Паколькі «архітэктары» рэформы не прадугледжвалі магчымасці дзяржаве ўступаць у непасрэдныя адносіны з кожным новым уладальнікам зямлі, то неабходны быў пасрэднік паміж дзяржавай і селянінам. І такім пасярэднікам стала гістарычна склаўшаяся выпрабаваная адзінка - сельскае вобшчаства. Зямельныя адносіны ў грамадстве былі пакінуты ў тым выглядзе, як яны склаліся пры прыгоннай залежнасці, што прадугледжвала замарожванне ўсякай дзелавой актыўнасці.

У 1902 г. міністр фінансаў, статс-сакратар С.Ю. Вітэ адзначаў, што аграрныя праблемы Расіі ёсць пераважна пытанне сялянскай гаспадаркі, а з ім «непасрэдна ці ўскосна звязаны ўсе бакі дзяржаўнага жыцця». Менавіта таму вырашэнне і ўрэгуляванне пытанняў, што наспелі ў сельскай гаспадарцы, - гэта кірункі прадвызначэння гістарычнага лёсу дзяржавы [1, с. 187].

Такім чынам, даследаванне аграрнага пытання ў Расійскай імперыі ў канцы XIX-пачатку XX ст., яго ўплыву на грамадска-палітычнае, эканамічнае жыццё ў беларускіх губернях і па сённяшні дзень з'яўляецца актуальнай задачай беларускай гістарычнай навукі.

Тэмы сельскай гаспадаркі, эвалюцыі капіталістычных адносін, аграрнага крызісу, сялянскага руху ў перыяд рэвалюцыі, рэалізацыя Сталыпінскай рэформы ў жыцці краіны былі дэтальна разгледжаны ў другой палове XX ст. вядомымі даследчыкамі Л.П. Ліпінскім [2], В.П. Панюцічам [3], К.І. Шабунем [4] і інш. Адзначым толькі, што савецкі перыяд для беларускай гістарычнай навукі быў адным з самых складаных. Многія старонкі нашай мінуўшчыны заставаліся невядомымі ці мала вядомымі. Яны ці свядома замоўчваліся, ці падаваліся так, як гэта было неабходна партыйна-дзяржаўнай уладзе. У выніку мы мелі моцна ідэалагізаваную, аднабаковую, няпоўную гісторыю.

З 1991 г. у беларускай пстарычнай навукі актыўна разгарнулася праца па вывучэнні і

пераглядзе шэрагу пытанняў гісторыі аграрных адносін на мяжы XIX-XX стст. Тым ці іншым пытанням азначанай тэмы прысвяцілі свае працы беларускія гісторыкі А.П. Жытко [5], М.М. Забаўскі [6], У.П. Крук [7], В.М. Фамін [8] і інш. Іх даследаванні характарызуецца скрупулёзнасцю і дэтальнасцю апісання меўшых месца падзей, шырокім выкарыстаннем дакументальных крыніц. Тым не менш, застаюцца мапавывучанымі цікавыя пытанні аграрнай гісторыі абазначанага перыяду. Да такіх трэба аднесці сялянскае землеўладкаванне, ініцыяванае урадам П.А. Сталыпіна.

Мэта артыкула: разгледзець дзейнасць землеўладкавальных камісій аб выхадзе з аграрнага крызісу ў беларускіх губернях Расійскай імперыі.

Аграрнае пытанне ў Расіі ў канцы XIX ст. было для ўрада адным з самых надзённых. Вёска бяднепа, цэнтр Расіі прыходзіў да заняпаду. Усё гэта становілася настолькі відавочным, што пошукамі выйсця з цяжкага становішча вымушаны былі займацца і ўлады, і грамадства. Аграрнае пытанне будзе затым адной з прычын Расійскай рэвалюцыі 1905-1907 гг. Варта адзначыць, што ў дадзеным выпадку мае месца недасканаласць і палавінчатасць Сялянскай рэформы 1861 г. У выніку папярэдняй імперскай аграрнай палітыкі і прыгоннага ладу сялянскае землеўладанне і землекарыстанне засталіся амап не кранутымі рэформай. Між тым, гаспадарчае жыццё змянялася. У другой палове XIX ст. сялянская гаспадарка хутка ўцягвалася ў рыначныя адносіны. Агульныя ўмовы капіталістычнага развіцця ахапілі і селяніна.

Паралельна з гэтым ішло паступовае павелічэнне класа сялянства. Тэмпы прыросту насельніцтва ў паслярэформенны перыяд былі вельмі значнымі. Пра гэта сведчыць змяненне колькасці насельніцтва Расійскай імперыі. Так, у 1858 г. яно складала 74 556, 4 тыс. чал.; у 1885 г. - 108549,3 тыс. чал.; у 1897 г. - 129142,1 тыс. чал., што вызначыла рост насельніцтва ў 1858-1897 гг. 54585, 7 тую. чал., (73,2 %) [9, с. 13-15]. Па статыстычных даных, за 1914 г. у краіне пражывала 178360,8 тыс. чал., што ў дачыненні да 1897 г. сжлала прырост насельніцтва да 49218, 7 тыс. чал., (38,1 %). Па гэтых паказчыках Расійская імперыя стала еўрапейскім лідарам. На яе тэрыторыі ў 1900 г. пражывала 1/4 частка ўсіх еўрапейцаў. Пры гэтым, улічыўшы і ўрбанізацыю, і рост гарадскога

насельніцтва ад 3,1 млн чалавек у 1850 г. да 15, 8 млн чалавек у 1897 г., адзначым, тым не менш, што доля сельскага насельніцтва ў 1897 г. складала 90,6 млн чалавек ці 85,2 % ад колькасці насельніцтва імперыі [9, с. 130].

Дэмаграфічны выбух другой паловы XIX ст., калі штогадовы прырост насельніцтва склаў 1,5 млн чал., выклікаў павелічэнне сямейных раздзелаў, а разам з гэтым і зямельных падзелаў [10, с.115].

З часоў вызвалення сялян, на працягу 21-гадовага перыяду (1861-1882 г.) у 46 губернях Еўрапейскай Расіі падзяліліся 2 371 248 сялянскіх сем'яў. На працягу васьмідзясятых гадоў штогадовы падзелы пачалі дасягаць да 150 тыс. Урад з мэтай абмежавання падзелу зямель у 1886 г. выдае спецыяльны закон, але фармальныя палажэнні не здолелі спыніць натуральнага імкнення да самастойнага сямейнага жыцця [11, с. 22].

У пачатку XX ст. тэма сялянскага мапазямелля абзначылася прынцыпова. Па звестках беларускіх губернскіх Асобых Нарад, якія ствараліся з мэтай «атрымаць з рэгіёнаў звесткі і меркаванні начальнікаў губерняў аб шматлікіх памылках у практыцы падпарадкаваных ім устаноў, звязаных з ужываннем Папажэнняў 19 лютага (сялянская рэформа), і заключэнні аб мерах, прыняцце якіх прызнаецца пажаданым дзеля выпраўлення гэтых хібаў», у беларускіх губернях склаўся адпаведнае становішча. Так, са 104 876 зямельных участкаў, прадстаўленых ў карыстанне сялянам Мінскай губерні, згодна з выкупнымі і люстрацыйнымі актамі з 1861 па 1895 г., падвяргаўся падзелу 52 371 участак, прычым большасць гэтых падзелаў адбылася без наяўнасці пісьмовых здзелак і дакументаў. Усе нарады Паўночна-Заходняга краю ўказвалі на тое, што, паводле Мясцовага Палажэння, ужо ўстапвалася мінімальна норма падзелу ў 10 дзесяцін, аднак на практыцы гэта не захоўвалася. Для кожнай мясцовасці трэба вызначыць вядомую норму памеру участкаў, ніжэй за якую драбленне зямлі не павінна дапускацца. Прапанавалася за такую мяжу прыняць 1/4 частку падворна-спадчыннага ўчастка - 5 дзесяцін, маючы на ўвазе ўчастак плошчай 20 дзесяцін [12, л. 427 зв.; 13, с. 242, 248, 250; 14, с. 217, 268].

Сялянская гаспадарка пакутавала ад малазямелля не толькі таму, што ў яе абсалютна (у дзесяцінах) мала зямлі, аднак у большай ступені ад таго, што формы валодання і карыстання наяўнай зямлёй былі беспрэцэдэнтна дрэнныя. За 50 гадоў урад так і не пачаў рэфармаваць зямельнае права. За гэты перыяд старыя заканадаўчыя рамкі сталі стрымліваць мацней, адліваючы сялянскую гаспадарку ў выродлівыя формы [15, с. 22].

На тэрыторыі Беларусі ў паслярэформенны перыяд захаваліся ўсе формы землеўладання.

Так, абшчыннае землеўладанне ў вялікіх ланках захавалася ў Магілёўскай (80,5 % сялянскіх двароў, якія карысталіся 79,3 % надзельнай зямлі) і Віцебскай (53 % сялянскіх двароў, 44,6 % надзельнай зямлі адпаведна) губернях. На астатніх землях Магілёўскай і Віцебскай губерняў, а таксама ў Заходняй і Цэнтральнай Беларусі панавала падворнае ўладанне ворнымі землямі і сенажацямі [16, с. 399]. Аднак і яно не забяспечвала паступаўчага развіцця сельскай гаспадаркі, бо такі тыл землеўладання далёкі ад вольнага прыватнага валодання зямлёй.

Як і ў велікарускай абшчыне, падворныя ўчасткі зямлі беларускіх сялян былі абцяжараны шматлікімі сервітутамі: паша, праезд, прагон жывёлы і інш. Асабліва шкодныя былі ўзаемныя сервітуты, паша па палях і лугах. Акрамя сервітутаў, сялянскае землеўладанне як абшчыннае, так і падворнае пакутавала ад цераспалосіцы. Адзначым, што падворнае цярпела значна мацней, бо перыядычныя перадзелы зямлі ў абшчыне змяншалі цераспалосіцу (да гэтага зямля кожнага гаспадара знаходзілася не ў адным кавалку, а была раскідана шматлікімі вузкімі надзелямі ў розных месцах, мяжуючы з зямлёй іншых гаспадароў). Нярэдка ў розных канцах вёскі колькасць такіх палос дасягала некалькіх дзясяткаў [15, с. 8-10].

Такім чынам, расійскае зямельнае права другой паловы XIX ст. кансервала калектыўныя формы сялянскага землекарыстання, перашкаджала вольнаму развіццю капіталізму ў сялянскай гаспадарцы.

Усё гэта патрабавала новых, больш дасканалых спосабаў карыстання зямлёй і новага зямельнага права, адаптаванага да ўмоў новага фармату гаспадарання.

У комплексе пераўтварэнняў пачатку XX ст., які ў апошні час называюць мадэрнізацыяй, Сталыпінская афарная рэформа заняла цэнтральнае месца. Яна надапа пачатак новаму зямельнаму ладу, а П.А. Сталыпін называў яе воссю ўнутранай палітыкі. Перадатачным механізмам рэформы стала ўсталяванне губернскіх і павятовых землеўладкавальных камісій - «адміністрацыі развярстання» (імяны ўказ Урадаваму Сенату ад 4 сакавіка 1906 г.), якая паступова і хутка перавяла вырашэнне аграрнага пытання ў практычную плоскасць.

Стваральнікі рэформы не памыліліся, калі праеюавалі «адміністрацыі развярстання» і ставілі ёй мэту дапамагчы сялянам ва ўстаноўленым законам парадку змяніць існуючую форму землеўладання і землекарыстання. Ніжэйшае звяно ў гэтай вялізнай арганізацыі складалі павятовыя камісіі, якіх на працягу некалькіх гадоў было арганізавана 463. Над павятовымі камісіямі стаялі губернскія камісіі. У абедзвюх была прадстаўлена мясцовая адміністрацыя, кіраванне дзяржаўных маёмасцей і органы

юстыцыі ў асобе вышэйшых чыноўнікаў. У кожную камісію ўваходзілі таксама мясцовы прадстаўнік дваранства і некалькі выбраных ад сялян, быў адзін штатны чыноўнік як выканаўчы сакратар. Узначалі гэту структуру Камітэт па землеўладкавальных справах, усталяваны пры Міністэрстве земляробства. Асноўнай задачай дзейнасці камісій на першым этапе была арганізацыя дапамогі Сялянскаму банку ў продажы зямель, набытых банкам (больш за шэсць мільёнаў гектараў), а таксама далейшае пасрэдніцтва ў арганізацыі рынку зямельных уладанняў [17, с. 619].

Згодна з указам, вылучаюцца наступныя задачы землеўладкавальных камісій:

- садзейнічанне перасяленню сялян на казёныя зямлі і здачы сялянам у арэнду казёных аброчных артыкулаў;
- садзейнічанне сялянам у паляпшэнні ўмоў землеўладання, парадкаў землекарыстання, удасканаленне спосабаў выдзялення гаспадаркі на надзельных землях;
- пасрэдніцтва ў разварстанні цераспалосіцы, агульных уладанняў і сервітуту [17, с. 668].

У Наказе Камітэту па землеўладкавальных справах, выдадзеным 19 верасня 1906 г. (115 артыкулаў), камісіям адводзілася роля пасрэднікаў і выканаўцаў добраахвотных пагадненняў бакоў, якія валодаюць зямлёй, устараненне недахопаў сялянскага землеўладання і землекарыстання.

Паралельна з працамі па арганізацыйным станаўленні камісій ствараецца і зямельны фонд для ліквідацыі малазямелля. Так, 12 жніўня 1906 г. Мікалай II выдаў Указ аб перадачы Сялянскаму банку сельскагаспадарчых зямель, якія знаходзіліся ва ўласнасці Раманавых; 27 жніўня - аб продажы казённых зямель; 19 верасня - аб продажы сялянам зямель на Алтаі, якія знаходзіліся ва ўласнасці Мікалая II; 5 кастрычніка - аб ураўноўванні сялян з усімі грамадзянамі ў правах на дзяржаўнай і ваеннай службах і вучобе; 19 кастрычніка - аб дазволе Сялянскаму банку даваць пазыкі сялянам пад заклад надзельнай зямлі (гэтым прызнавалася асабістая ўласнасць сялян на зямлю) і 9 лістапада - аб распыгоньванні абшчыны. Указ ад 9 лістапада быў ухвалены III Дзяржаўнай думай і стаў законам пасля доўгіх спрэчак толькі 14 лістапада 1910 г., а 29 мая 1911 г. думай быў прыняты закон аб ўпарадкаванні зямлі [18, с. 214-216].

Адкрыццё павятовых і губернскіх землеўпарадкавальных камісій у Беларусі адбылося ў другой палове 1906 г. У Віленскай губерні павятовыя камісіі былі адкрыты ў 6 паветах: у Віцебскай - 5, Гродзенскай - 6, Мінскай - 7, Магілёўскай - 7, астатнія будуць адкрыты ў 1907 г. Згодна са справаздачамі губернатараў, іх дзейнасць насіла падрыхтоўчы характар для працы ў бягучым годзе. Сяляне, якія знаходзіліся пад

уплывам прамоў з думскай трыбуны аб адабранні зямель у памешчыкаў, ставіліся больш чым абыякава да закона аб камісіях і да іх стварэння. Але роспуск думы, якая не апраўдала надзеі на дармавую зямлю, неўзабаве кардынальна змяніў настроі ў сялянскім асяроддзі беларускіх губерняў [19, л. 10].

Каб падрыхтаваць як чыноўнікаў, так і сельскае насельніцтва да пачатку запланаваных рэформ, П.А. Сталыпін 16 кастрычніку 1906 г. правёў нараду, на якую былі запрошаны шэраг міністраў, чыноўнікаў, вядомых грамадскіх дзеячаў, што мелі дачыненне да зямельнага пытання і падтрымліваюшых ідэю рэформы. Народа стала своеасаблівым штабам землеўпарадкавання, Пётр Аркадзевіч назваў прысутных генерапамі землеўпарадкавання.

Удзельнікі нарады прынялі рашэнне арганізаваць невялікія групы (ла 3-4 чал.), каб наведаць тры-чатыры губерні. Падчас візіту паведаміць адміністрацыі, грамадскасці, прадстаўнікам ад сялянства аб намерах урада ў гапіне зямельнага пытання, заручыцца іх падтрымкай. На працу камісій у цэлым і на рэформу ў прыватнасці ўскладаліся вялікія эканамічныя надзеі. Чакалася не толькі адраджэнне вёскі на новай агракультурнай і аграцэхнічнай аснове, але і агульны ўздым усёй эканомікі краіны.

З 1907 г. пачалася энергічная землеўпарадкавальная праца. На першым этапе галоўнымі кірункам землеўпарадкавання было драбленне і продаж шмаглікіх маёнткаў, набытых Сялянскім банкам. Каб паскорыць вынік працы, зноў арганізаваліся экспедыцыі па Еўрапейскай Расіі [17, с. 629].

Але да канца другога года дзейнасць землеўладкавальных камісій была больш засяроджана на ўпарадкаванні землекарыстання на надзельных землях. У працы камісій хадайніцтва сялян аб садзейнічанні да паляпшэння ўмоў землекарыстання падраздзяляюць на дзве катэгорыі: аднаасобнае ўладкаванне і групавое землеўладкаванне. Аднаасобнае ўладкаванне - хадайніцтвы, якія маюць на мэце ўтварэнне аднаасобных гаспадарак шляхам разварстання надзельных зямель на хутары і водруб, групавое хадайніцтвы, якія маюць на мэце адвод і падзел зямель асобным групам сялян шляхам падзелу шматнаселеных вобшчастаў на самастойныя абшчыны, вылучэнне зямель выселкам. Так, за перыяд з 1907 па 1901 г. з агульнай колькасці 166 859 хадайніцтваў ў беларускіх губернях, 152 085 (91 %) адносяцца да аднаасобнага земпеўладавання і 14 774 (9 %) - да фупавага. Хадамніцтвы па аднаасобным землеўладкаванні сярод сяпай былі найбольш прывабнымі

Праца па аднаасобным землеўладкаванні зводзілася да двух галеучос візаў разварстанне цэлых сеп'явах хамры» лм\$ на хутары і водруб і вылучз«* э супозмаі аямлі ўчас-

ткаў у аднаасобнае валоданне. Вынікі работ па асобных відах землеўладкавання на 1 студзеня 1912 г. наступныя: развярстанне цэлых паселішчаў па імперыі складала 75, 3 %. Па колькасці зноў утвораных на надзельных землях аднаасобных уладанняў вылучаны беларускія губерні: Віленская (8800 гаспадарак), Віцебская (22 259), Гродзенская (5107), Мінская (4627), Магілёўская (16.091). Пры супастаўленні па гадах праэнт адносін (на працягу 5 гадоў) прынятых праектаў па аднаасобным землеўладкаванні да выкананых землямерных прац сялянствам беларускіх губерняў павялічваецца, асабліва ў 1911 г. (92,4 %) [19, с. 4-17, 28-29].

Групавое землеўладкаванне ў многіх выпадках з'яўлялася неабходнай пераходнай прыступкай да канчатковага развярстання на аднаасобныя ўладанні. Групавыя работы больш разнастайныя, чым землеўладкаванне аднаасобнае. Да такіх прац можна аднесці: падзел зямель паміж паселішчамі і часткамі паселішчаў, развярстанне цараспалосіцы надзельных зямель з прылеглымі ўчасткамі, вылучэнне зямель пад выселкі і г. д. Групавое землеўладкаванне больш практыкавалася сялянамі цэнтральных губерняў Расіі. Але і ў беларускіх губернях фупавое землеўладкаванне таксама мела месца. Па колькасці падзелаў зямель паміж паселішчамі, вылучэнні на выселкі і развярстанні цараспалосіцы праведзены землямерныя працы: на 1 студзеня 1912 г. у Віленскай губерні (103 падзепа / 730 развярстанні цараспалосіцы гаспадарак), Віцебскай (2570/852), Гродзенскай (59/1371), Мінскай (705/1042), Магілёўскай (3444/275). Пры супастаўленні па гадах праэнт адносін прынятых праектаў па фупавым землеўладкаванні да выкананых землямерных работ (па ліку двароў) у беларускіх губернях таксама павялічваецца. У цэлым за пяць гадоў у беларускіх губернях было праведзена 11 151 фупавых работ [19, с. 7-10, 28-29]. Нязначная колькасць работ па фупавым землеўладкаванні на тэрыторыі Беларусі ў кожнай губернатарскай гадавой справаздачы «...тлумачыцца той акалічнасцю, іло такія спосабы паляпшэння ўмоў землекарыстання, як, напрыклад развярстанне цараспалосіцы і агульнасці надзельных зямель з прылеглымі прыватнымі ўладаннямі, або развярстанне сервітутаў уяўляецца цяжка здзяйсняльным, паколькі хадайніцтва па гэтым прадмеце ўзнімаецца ў большасці выпадкаў толькі адным бокам (сялянамі ці прыватнымі ўладальнікамі), прычым прапануюцца такія ўмовы развярстання, на якія іншы бок не выказвае сваёй згоды» [21, л. 28 зв.].

У сваіх мемуарах «50 гадоў у Расеі» вядучы спецыяліст па землеўладкаванні А.А. Кофад адзначаў, што камісіі працавалі ў агульным 10 гадоў, апе паўнаважымі былі шэсць, калі

ў сярэднім развярсталася па 189 967 гаспадарак - 1, 3 % ад усіх сялянскіх гаспадарак штогод. У выніку росту ліку каморнікаў, занятых у развярстаннях (1907 г. - 600 чал., 1914 г. - 6500), цалкам можна было чакаць, што гадавая колькасць развярстаных сялянскіх гаспадарак будзе расці. Аднак як бы хутка праца не здзяйснялася, яна не магла б закончыцца за час існавання аднаго пакалення [17, с. 635]. Варта адзначыць, што Першая сусветная вайна і наступныя за ёй рэвалюцыі спынілі і ліквідавалі працэс вызвалення сялянства.

За адзначаны перыяд у 5 захрдніх губернях на надзельнай зямлі створана 113,8 тыс. хутарскіх і адрубных гаспадарак, плошча якіх 1147.2 тыс. дзесяцін (10 % сялянскіх двароў і 18,7 % надзельнага землеўладання). Акрамя таго, Сялянскі пазямельны банк прадаў пад хутары і водрубны ў гэтых губернях у 1907-1916 гг. 228,7 тыс. дзесяцін банкаўскіх зямель, на якіх узнікла 15,5 тыс. гаспадарак. На купленай сялянамі казёнай зямлі (5,4 тыс. дзесяцін) створана 813 хутарскіх і водрубных гаспадарак. У выніку рэалізацыі Сталыпінскай рэформы ў 5 заходніх губернях узнікла 128,1 тыс. хутароў і водрубай (12 % сялянскіх двароў), плошча якіх 1331.3 тыс. дзесяцін [16, с. 399].

Па Расійскай імперыі на хутары і водрубны выйшлі прыкладна 1,5 млн гаспадароў (каля 10 % усіх гаспадарак), якія валодалі да пачатку Першай сусветнай вайны 16 млн дзесяцін зямлі. З іх хутаран налічваецца больш за 200 тыс. Разам з прыкладна 100 тыс. хутароў, якія існавалі ў асноўным у заходніх губернях яшчэ да рэформы, такіх гаспадарак было каля 300 тыс., што складала 2 % сялянскіх двароў [20, с. 497].

Праэнт не вельмі вялікі, аднак адначасова, што гэта быў толькі пачатак рэфармавання, якое развівалася па нарастаючай. І ўсё ж, хто ўскосна або прама быў звязаны з аграрным! адносінамі ўцягваліся і прымалі ўдзел у іх актывізацыі. Большасць сялян не спяшалася ламаць устоі і асновы, правяраныя часам інстытуты, вывучалі, прыглядаліся да развіцця рэформы, рабілі нязначныя акцыі ў справе яе развіцця. Пра гэта сведчаць лічбы землеўладкавальных работ у цэлым: за дзевяць гадоў (з 1907 па 1915 г.) было пададзена 6 174 500 заяў ад сялян-гаспадароў аб правядзенні рознага кшталту землеўладкавальных захадаў, што складае амаль 50 % ад агульнага ліку ў 12 389 тыс. двароў [18, с. 217].

Такім чынам, памешчыцкія гаспадаркі не вытрымлівалі канкурэнцыі са свабодным сялянскім прадпрыемствам. Да пачатку Першай сусветнай вайны сяляне выкупілі больш за палову памешчыцкай зямлі, а звыш паловы астатняй, што заставалася ў памешчыкаў, арандавалася сялянамі.

ЛІТАРАТУРА / КРЫНІЦЫ

1. Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: в 6 т. - М.: Изд. т-ва И.Д. Сытина, 1911-Т. 6. -353 с.
2. *Липинский, Л.П.* Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая половина XIX в.). / Л.П. Липинский. - Минск: Наука и техника, 1990. - 252 с.
3. *Панютюч, В.П.* Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861-1900 гг. / В.П. Панютюч. - Минск, 1990. -375 с.
4. *Шабуня, К.И.* Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905-1907 гг. / К.И. Шабуня. - Минск: МВСС и ПО БССР, 1962. - 436 с.
5. *Жытко, А.П.* Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861-1914 гг.: манаграфія / А.П. Жытко. - Минск: БДПУ, 2003. -233 с.
6. *Забаўскі, М.М.* Расійская Дзяржаўная дума ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі (1906-1917 гг.) / М.М. Забаўскі. - Мінск, 1999. -212 с.
7. *Крук, У.П.* Сялянскі рух на Беларусі 1864-1900 гг. / У.П. Крук. -Мінск, 1993. - 175 с.
8. *Фамін, В.М.* Сталыпінская аграрная рэформа і яе вынікі ў Беларусі / В.М. Фамін // Гісторыя Беларусі перыяду капіталізму: вучэб. дапам. У 5 ч. Н. 1. Урадавая сацыяльная палітыка ў аграрным сектары эканомікі / склад. А.П. Жытко [і інш.] пад агул. рэд. А.П. Жытко. - Мінск: БДПУ, 2005. - 138 с.
9. *Эберхарт, Петр.* География населения России: монография / Петр Эберхарт. - СПб., 2003 - 304 с.
10. *Пайпс, Р.* Русская революция: в 2 т. / Р. Пайпс; пер. с англ. Н.И. Кигай. - М.: РОССПЗН, 1994. - Т. 1. - 399 с.
11. *Тернер, Ф.Г.* Вопросы, возникающие по предмету улучшения быта крестьян. / Ф.Г. Тернер. - СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1902. -71 с.
12. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску (НГАБ). - Фонд 242. - Вып. 1. - Спр. 2568.
13. Свод заключений Губернских Совецаний по вопросам, относящимся к пересмотру законодательства о крестьянах: в 3 т. - СПб.: Тип. М-ва Внутренних Дел, 1897. - Т. 2. - 767 с.
14. Свод заключений Губернских Совецаний по вопросам, относящимся к пересмотру законодательства о крестьянах: в 3 т. - СПб.: Тип. М-ва Внутренних Дел, 1897. - Т. 3. - 621 с.
15. *Билимович, А.* Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России / А. Билимович. - Киев.: Тип. Императорского университета св. Владимира, 1907. - 198 с.
16. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. - Мінск: БелЭн, 2000-2005. - Т. 6. - Кн. 1: Пузына - Усяя/М. Біч. — 2001. — 592 с.
17. Столыпинская реформа и землеустройство А.А. Коффо: Документы, переписка, мемуары / сост., предисл. и коммент. А.В. Гурца. - М.: Русский путь, 2003. -744 с.
18. История России. XX век: 1894-1939 / под ред. А.Б. Зубова. - М.: Астрель; АСТ, 2009, -1023, [1] е.: ил.
19. Расійскі Дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА). - Фонд 1284, - Воп. 194, - Спр. 46. - Л. 4. Дело Всеподданнейший отчет о состоянии Могилевской губернии за 1907 г.
20. *Корелин, А.П.* К стабільнасці праз рэформы / А.П. Корелин // Россия в начале XX века / под ред. А.Н. Яковлева. - М.: Новый хронограф, 2002. - 744 с.
21. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску (НГАБ). - Фонд 295. - Воп. 1. - Спр. 7942. - Л. 28. - Дело обзор деятельности землеустроительных комиссий минской губернии за 1909 г.

SUMMARY

The questions of land-tenure regulations commissions in Belarusian guberniyas of Russian Empire are discussed in the article. Special attention is paid to investigations of commissions' activity on unfolding land-tenure as a main condition in regulations of agrarian relations.

Паступіў у рэдакцыю 06.01.2011 г.